2023 - 61

Perspectief

Oecumene in Europa en Oekraïne



Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

Inhoud

Redactioneel 1

Meer dan de andere wang: "naïeve" uitspraken van Jezus in de context van een barbaarse oorlog 3
Door Fyodor Raychynets

Inleiding: Dom Hélder Câmara als inspiratie 3
Context in het meervoud 4
Conflict en verzoening in de Bergrede 5
De andere wang toekeren - en je vijanden liefhebben 8
De spiraal van geweld doorbreken 10
Slot 10

Bijbel en conflict 12
Door Hannah Nováková

De menselijke waardigheid bewaren 19
Reactie op de lezing van Fyodor Raychynets
Door Klaas Spronk

'Uitdagingen' voor oecumene in Europa 23
Rede die in verkorte vorm werd uitgesproken bij het symposium b.g.v. het afscheid van drs. Geert van Dartel als secretaris van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, Oss 4 november 2022
Door Marcel Sarot

Gebed is de hartslag van de oecumene 39
Door Margriet Gosker

Inleiding 39
Onophoudelijk bidden om eenheid 43
1962-1982, het Tweede Vaticaans Concilie en daarna 47
1982-1993, van Lima tot Santiago de Compostela 49
1993-2000, Oecumenisch Directorium-Ut unum sint-JDDJ-Dominus Iesus 57
2001-2013, Charta Oecumenica en MOE 64
2013-2020, oecumenisch herdenken van 500 jaar Reformatie 69
2020-2022, de 11e Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Karlsruhe 71
Conclusie 74

Personalia 76

Colofon 78

Redactioneel





In dit - door omstandigheden helaas vertraagde - nummer van *Perspectief* vindt u allereerst de schriftelijke versie van bij verschillende gelegenheden gehouden lezingen die op de ene of de andere manier voor het thema 'oecumene' relevant zijn. Allereerst de Dom Hélder Câmaralezing in contextuele bijbelinterpretatie, die de Oekraïnse theoloog Fyodor Raychynets, verbonden aan het *Ukrainian Evangelical Theological Seminary* en pastor van een gemeente in Boetsja, op 3 november 2022 aan de Vrije Universiteit hield. Het thema was 'De Bijbel in de oorlog'. Hiermee speelde de lezing ook in op de religieuze kant van de oorlog. Kort daarvoor had president Poetin de 'desatanisatie' van Oekraïne aangekondigd. Daarmee werd het nog duidelijker dat de oorlog zowel militair als ook ideologisch, op een perverse manier zelfs 'spiritueel' gevoerd wordt. Oekraïense christenen grijpen daarbij terug op de Schrift en proberen zo inspiratie voor hun verzet te vinden, maar zonder net zo te worden als de agressor die zich immers ook op het Christendom beroept. Hoe dit in zijn werk gaat, valt in de tekst van de lezing te lezen.

Het perspectief van Raychynets daagt Nederlandse christenen en theologen uit om ook te worstelen met Jezus' woorden uit de Bergrede. Zijn voorbeeld laat zien dat het mogelijk is om deze woorden serieus te nemen en zo recht te doen aan de waardigheid van het Oekraïense volk en aan het verlangen om in alle mensen een naaste te vinden. Daarbij stelde Raychynets ook de vraag of Nederlandse kerken hun stem als naaste van

Oekraïne wel genoeg laten horen. Is er geen duidelijker geluid mogelijk dan er tot dusver klonk?

De Dom Hélder Câmaralezing is een initiatief van het Centrum voor Contextuele Bijbelinterpretatie (PThU/VU) in samenwerking met Kerk in Actie en het Arminiusinstituut. Naast de hoofdlezing van Fyodor Raychynets verzorgden krijgsmachtspredikant dr. Hannah Novakova en bijbelwetenschapper prof. dr. Klaas Spronk reacties op de lezing. Ook deze reacties treft u in dit nummer aan.

Daags na de Dom Hélder Câmaralezing aan de VU nam drs. Geert van Dartel na een dienstverband van bijna 30 jaar afscheid als secretaris van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. Hij deed dit tijdens een studiemiddag die was gewijd aan 'Uitdagingen voor de oecumene in Europa.' Van de lezingen die tijdens deze studiemiddag werden gehouden publiceren wij hier de voor publicatie bewerkte lezing van Marcel Sarot. Omdat de andere bij die gelegenheid gehouden lezingen uiteindelijk niet beschikbaar kwamen voor publicatie in *Perspectief,* zijn wij verheugd dat wij hier een andere, thematisch verwante lezing mogen publiceren: de Nederlandse vertaling van een lezing die Margriet Gosker heeft gehouden aan de Pázmány Péter Catholic University in Hongarije. In het Engels is deze lezing verschenen als: Margriet Gosker, 'Prayer is at the heart of ecumenism. My ecumenical pilgrimage with as guide: I am a friend of all who serve the Lord', in: Mihály Kránitz (ed.), *Two Centuries of the search for Christian Unity in Hungary: Lectures on the aims of Christian Unity* [Ut Unum Series 1], Budapest 2023, 24-45.

Wij wensen U veel leesplezier!

Peter-Ben Smit en Marcel Sarot

Gebed is de hartslag van de oecumene

Ik ben een vriend, een metgezel
van allen, die Uw Naam ootmoedig vrezen[1]

Margriet Gosker



Inleiding

De urgentie van het gebed om de eenheid van de christenen is nauwelijks te overschatten.[2] Sinds het begin van de oecumenische beweging hebben gebeden en vieringen daarin een belangrijke rol gespeeld, zoals ook blijkt uit de Constitutie van de Wereldraad van Kerken. De Wereldraad had haar grondslag in 1948 aanvankelijk wat pragmatisch geformuleerd, maar heeft die daarna verschillende keren inhoudelijk aangevuld.[3] Het samen bidden en vieren is een wezenlijk bestanddeel van wat de Wereldraad wil zijn en wil bereiken. Op dit moment luidt de formulering als volgt:

The World Council of Churches is a fellowship of churches, which confess the Lord Jesus Christ as God and Saviour according to the scriptures, and therefore seek to fulfil together their common calling to the glory of the one God, Father, Son and Holy Spirit. It is a community of

1 Het gaat om Psalm 119:63. De woorden in de titel zijn ontleend aan de *Statenberijming* uit 1773 (Psalm119:32). https://www.online-bijbel.nl/psalm/119/10%7C32Fe

2 "Im Mittelpunkt der ökumenischen Bewegung steht das Gebet", *Pilgerinnen und Pilger auf dem Weg des Friedens. Die Reise des ÖRK von Busan nach Karlsruhe,* WCC Publications, Geneva 2022, p. 67.

3 In Amsterdam (1948) luidde de formulering: 'to carry out the work of the world movements for Faith and Order and Life and Work'. In Nairobi (1975) gaf men de voorkeur aan een meer specifieke formulering, waarin de doelstelling nadrukkelijk werd geformuleerd: 'calling the churches to the goal of visible unity in one faith and in one Eucharistic Fellowship *expressed* in worship and in the common life of Christ, and to advance towards that unity in order that the world may believe'. In Harare (1998) werd 'getuigenis' en 'dienst aan de wereld' ook in de grondslag opgenomen: 'the primary purpose of the fellowship of churches in the World Council of Churches is to call one another to visible unity in one faith and in one Eucharistic fellowship, *expressed in worship* and a common life in Christ, through witness and service to the world, and to advance towards that unity in order that the world may believe'.

churches on the way to visible unity in one faith and one Eucharistic fellowship, *expressed in worship* and in common life in Christ. It seeks to advance towards this unity, as Jesus *prayed* for his followers, so that the world may believe (John 17:21). (Mijn cursivering - MG).[4]

In september 2022 ben ik toegetreden tot een wetenschappelijke oecumenische onderzoeksgroep in Hongarije, de *Ut unum sint Ecumenical Research Group*.[5] Het nieuwe blad *Ut Unum,* dat hieraan verbonden is staat nog in de kinderschoenen, maar je zou het een equivalent van het Nederlandse *Perspectief* kunnen noemen.[6] Het eerste nummer wordt gedrukt, maar vervolgens zal het alleen in digitale vorm verschijnen. Tijdens de oprichtingsvergadering (16 november 2022) in Boedapest heb ik een lezing gehouden, waarin ik reflecteerde over mijn eigen weg door de oecumene.[7] Door mijn lidmaatschap van de Societas Oecumenica[8] kon ik veel oecumenische vriendschappen

4 https://www.oikoumene.org/about-the-wcc. Alle Websites zijn geraadpleegd tussen augustus 2022 en februari 2023.

5 De groep is opgericht aan de (rooms-katholieke) Pázmány Péter Catholic University of Budapest in 2022.

6 Deze bijdrage is een bijgewerkte Nederlandse versie van het eerder in het Engels verschenen artikel. M. Gosker, 'Prayer is at the heart of ecumenism. My ecumenical pilgrimage with as guide: I am a friend of all who serve the Lord', in: Mihály Kránitz (ed.), *Two Centuries of the search for Christian Unity in Hungary. Lectures on the aims of Christian Unity* [Ut Unum Series 1], Budapest 2023, pp. 24-45.

7 Ik ben actief geweest in de Sectie Geloofsvragen van de Raad van Kerken in Nederland (1982-1996) voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Ik was lid van diens opvolger, de Beraadgroep Geloven en Kerkelijke Gemeenschap (2006-2018) voor de Basisbeweging Nederland en vervolgens lid van dezelfde Beraadgroep (2018-2022) voor 2of3Bijeen. Deze sectie/beraadgroep heet nu Beraadgroep Geloof en Kerkelijke Gemeenschap. Ik maakte deel uit van het moderamen van de Doctrinal Conversation Group on Ministry, Ordination and Episkopè (MOE, 2009-2012) van de CPCE (Community of Protestant Churches in Europe, Leuenberg). Ik was lid van de Joint Working Group (2008-2010), die de oprichting van de World Communion of Reformed Churches heeft voorbereid. De WCRC, die in 2010 werd opgericht, was een samensmelting van de Reformed Ecumenical Council (REC) en de World Alliance of Reformed Churches (WARC). Margriet Gosker (ed.), *A Man for All Seasons.* Essays in recognition of work of Richard van Houten for the Reformed Ecumenical Council 1987-2010, Grand Rapids 2010. Ook was ik verantwoordelijk voor de herdenking van de Reformatie in opdracht van de Protestantse Kerk in Nederland (2015-2017).

8 De European Society for Ecumenical Research (Societas Oecumenica) werd in Nederland opgericht, in Driebergen, in het jaar 1978. Alexander Johannes Bronkhorst (1914-1994) was de eerste president. Zie het lemma van A. de Groot in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme,* Deel V (2001), pp. 92-94. Na hem zijn nog twee Nederlanders president geweest, te weten Anton Houtepen (1940-2010) in 1992 en 1994, en Martien Brinkman (2002-2006). Op dit moment is Peter-Ben Smit als adviseur aan de Societas verbonden. https://www.societasoecumenica.net/membership/memories/ https://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=5&page=93&accessor=accessor_index

opbouwen.[9] En omdat oecumene in het bijzonder van vriendschappen leeft, heeft dat veel voor me betekend. Ik ben er dankbaar voor dat de Protestantse Kerk in Nederland mij steeds weer mandaat heeft gegeven om decennialang inhoudelijk bij te dragen aan verschillende oecumenische organisaties. Dit gaf mij ook steeds weer gelegenheid om mee te werken aan de realisatie van het oecumenische ideaal, dat ik voor mezelf verwoord met een tekst uit Psalm 119:63 (onberijmd).

Maar de tijden zijn veranderd. In de eenentwintigste eeuw krijgt oecumene nogal eens het etiket *déjà vu* opgeplakt. We hebben niet zoveel oecumenische vooruitgang geboekt als waar we in de tachtiger jaren van de vorige eeuw op hoopten. Al in de jaren negentig begonnen oecumenische theologen te spreken over 'stagnatie' en zelfs over een 'oecumenische winter'.[10] De vraag rees: hoe kunnen wij de eenheid van alle christenen, waar we verlangend naar uitzien, werkelijk ontvangen?

Ik denk wel eens: we praten wat af als theologen, met al onze discussies en conversaties. We proberen oprecht naar elkaar te luisteren, we doen ons best om geschilpunten op te helderen, misverstanden te voorkomen, en onze eigen posities duidelijk uit te leggen.[11] We weten dat geen enkele kerk het zonder ambten kan stellen en tegelijkertijd kunnen we elkaars ambten niet erkennen. We kunnen het er niet over eens worden of het ambt nu wel of niet een sacrament is - of ten minste sacramenteel. We discussiëren over de vraag of er nu wel of niet een hiërarchisch gestructureerde kerk dient te zijn met bisschoppen en pausen. We vragen ons af of we samen aan de Tafel van de Heer kunnen gaan (brood en wijn met elkaar kunnen delen) en het antwoord is meestal 'nee'. Vrouwen in het ambt? Kunnen ze Christus representeren? De meesten vinden van niet, maar niemand vraagt zich af of mannen geordineerd mogen worden en Christus kunnen

9 https://uia.org/s/or/en/1100065260

10 Melany A. May, 'Fire or Ice? Or, How Will We Stay Together?', in: *The Ecumenical Review,* 45 (1993) 1, pp. 114-117,114. Rena Weller Karefa-Smart tijdens de 5e Wereldconferentie van Faith and Order in Santiago de Compostela, in een persoonlijke reflectie: *The Future of the Ecumenical Movement,* Original Conference Document no 26, p. 3.

11 R. David Nelson, Charles Raith II, *Ecumenism. A Guide for the Perplexed,* Bloomsbury, T&T Clark, London/Oxford/New York/New Delhi/Sydney 2017, pp. 101-121.

representeren. Dat laatste is geen enkel punt, ofschoon de ambtsdragers die vrouwen en kinderen seksueel misbruiken voornamelijk mannen zijn. Hoe denken we over het gezag in de kerk en over de vraag wat je zou moeten verstaan onder 'apostolische successie'? Gaat het om het doorgeven van een apostolische volmacht aan personen of gaat het om het doorgeven van de inhoudelijke apostolische boodschap? We bidden om eenheid en om het welslagen van onze dialogen. We bidden om wederzijds begrip, om toewijding, om geduld en om verandering.[12]

Soms vraag ik me af of we ten diepste eigenlijk wel willen dat onze gebeden worden verhoord. Niettemin blijft het van het grootste belang dat het oecumenisch ideaal in onze tijd blijft voortleven en vooruitgang boekt. We mogen als volgelingen van Jezus Christus



Református Kollégium in Debrecen, foto Margriet Gosker 07-06-2022

[12] Margriet Gosker, 'Om eenheid', in: Klaas van der Kamp, Beppie van Laar (ed.), *Eén druppel jou. Gebeden.* Raad van Kerken in Nederland in samenwerking met EA en EZA, Themanummer 47 in de reeks Oecumenische Bezinning, 2014, zonder paginanummers.

in geen geval zo verdeeld blijven als we nu zijn. Daarom is het zaak dat we de moed niet opgeven, maar dapper doorgaan met ons belangrijke oecumenische handwerk; daarbij zijn onze gebeden hoogst noodzakelijk. Vanuit deze inspiratie wil ik iedereen het belang van het oecumenische gebed op het hart drukken. 'Ora et labora': bid en werk, zegt de Benedictijnse traditie 'Orando et Laborando', zegt *Lumen Gentium* §26 en het staat voluit geschreven op de gevel van het Református Kollégium in Debrecen.

Onophoudelijk bidden om eenheid

Hanne Lamparter heeft ons in kort bestek een analyse en een overzicht verschaft van de verschillende manieren waarop vorm werd gegeven aan viering en gebed tijdens bijeenkomsten van de Wereldraad van Kerken.[13] Onze oecumenische gebeden zijn niet beperkt tot die éne week van gebed, die jaarlijks in januari gehouden wordt en in sommige landen rond Pinksteren. We doen dat uit gehoorzaamheid aan Jezus Christus, die zelf hardop bad dat zijn volgelingen allen één zouden zijn. Als we samen met en voor elkaar bidden, ademen we dit verlangen naar eenheid in en uit.

Al lang voordat de oecumenische gebedsweek tot stand kwam, namen vrouwen uit de presbyteriaanse traditie in de Verenigde Staten het initiatief tot de Wereldvrouwengebedsdag. Dat was in 1887. Andere protestantse denominaties waren enthousiast en deden graag mee. Ieder jaar op de eerste vrijdag van de maand maart wordt deze Wereldgebedsdag gehouden, telkens voorbereid door een ander land. Honderdduizenden in de hele wereld bidden mee. Als jong meisje ging ik altijd samen met mijn moeder naar de Wereldgebedsdag, en dat draag ik als een dierbare herinnering met me mee. Nu ga ik in maart

[13] Edinburgh (1910), Oxford (1925), Lausanne (1927), Oxford (1937), Edinburgh (1937), Amsterdam (1948), Lund (1952), Evanston (1954), New Delhi (1961), Montreal (1963), Uppsala (1968), Nairobi (1975), Vancouver (1983), Canberra (1991), Santiago de Compostela (1993), Harare (1998), Porto Allegre (2006), Busan (2013). Hanne Lamparter, 'The history of Ecumenical prayer. A journey of crossing borders', in: Jelle Creemers, Ulricke Link-Wieczorek (ed.), *On Nations and the Churches: Ecumenical Responses to Nationalisms and Migration. Nationen und Kirchen: Ökumenische Antworten auf Nationalismus und Migration.* Proceedings of the 20th Academic Consultation of the Societas Oecumenica. Tagungsbericht der 20. Wissenschaftlichen Konsultation der Societas Oecumenica. Beihefte zur Ökumenischen Rundschau 129, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2020, pp. 310-321.

de grens over om samen met onze Duitse buurgemeenten aan de Wereldgebedsdag deel te nemen. Dit helpt christelijke gemeenschappen om zich bewuster te worden van de internationale en oecumenische dimensie van het christelijke geloof en dat is een goede remedie tegen kerkelijke bekrompenheid en navelstaarderij, een tendens die ik helaas op dit moment in sommige Nederlandse kerkelijke gemeenschappen meen te ontwaren.

Zoals gezegd organiseert de Wereldraad van Kerken elk jaar de week van gebed om de eenheid van christenen. Daarvoor werd de eerste aanzet al gegeven in 1908 door Paul Wattson.[14] In 1966 nemen de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken en het Secretariaat ter bevordering van de Christelijke Eenheid (opgericht door Paus Johannes XXIII op 5 juni 1960)[15] het initiatief om de teksten voor de week van gebed samen voor te bereiden. In 1968 werden de gezamenlijke teksten voor het eerst officieel gebruikt. Bij de tachtigste verjaardag van de gebedsweek werd grote dankbaarheid uitgesproken voor deze vorm van oecumenische betrokkenheid. De spiritualiteit van het gebed is immers onontbeerlijk; het is de basis voor alle andere oecumenische inspanningen.[16] Voor de honderdste verjaardag van de gebedsweek in 2008 koos men als thema: "Bid zonder ophouden". Dit appel (ontleend aan I Thess. 5:17) toont aan hoe zeer het gebed een integraal onderdeel is van het christelijke leven. De Wereldraad van Kerken organiseert bovendien een oecumenische gebedscyclus, die zich ten doel stelt om minstens één keer per jaar voor de bewoners van elke plek op aarde te bidden. Zo kunnen christenen hun solidariteit met hun broeders en zusters over de hele wereld tonen. Ik voel me altijd getroost als Nederland aan de beurt is, want ons sterk gesecula-riseerde land heeft het wereldwijde gebed hard nodig.

Een andere gebedsbeweging is de Fellowship of the Least Coin (FLC), geïnitieerd door Aziatische vrouwen in 1956. Ze bieden een Circle of Prayer (CoP) en publiceren om de

[14] https://www.weekofprayer.ca/history-week-prayer-christian-unity https://geii.org/week_of_prayer_for_christian_unity/week_of_prayer_history.html.

[15] De nieuwe naam sinds 2022 is Dicastery for Promoting Christian Unity. https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html

[16] Volume 26, 2022. Het hoofdkwartier is in de Filippijnen gevestigd; https://www.fellowshipoftheleastcoin.org/.

twee jaar gebeden uit de hele wereld.[17] In 2022 was het thema van deze gebedskring: 'Touch our lives, heal our world'.[18] Maar fundamenteel is natuurlijk het gebed om eenheid van Jezus zelf. In overeenstemming met Joh. 17: 20-23 bidden we met Jezus mee, dat zijn volgelingen hun conflicten mogen overwinnen.

20 Ik bid niet
alleen voor hen,
maar voor allen
die door hun verkondiging
in Mij geloven.
Laat hen allen één zijn, Vader,
zoals U in Mij bent en Ik in U,
laat hen zo ook in Ons zijn,
opdat de wereld gelooft
dat U Mij hebt
gezonden.

Ik heb hen laten
delen in de grootheid
die U Mij gegeven hebt,
opdat zij één zijn zoals Wij.
Ik in hen en U in Mij.
Dan zullen zij volkomen één zijn
en zal de wereld begrijpen
dat U Mij hebt gezonden
en dat U hen liefhad
zoals u Mij
liefhad.[19]

[17] https://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0198.pdf.
[18] Vertaling NBV21.

Als we Christus willen volgen, hoe kunnen we dan nog steeds zo immens verdeeld zijn? Ik kan niet inzien hoe deze situatie gerechtvaardigd kan worden. Jezus wilde duidelijk dat zijn discipelen eenheid zouden uitstralen. Hij bad dat alle gelovigen (van toen, van nu en in de toekomst) één zouden zijn. Daarmee doelde hij niet alleen op zijn eigen leerlingen, maar ook op allen die in een later stadium tot geloof in Hem zouden komen.[19] Het is bemoedigend dat iedereen in dit gebed is opgenomen: zowel Jezus' tijdgenoten als de christenen van nu, en ook alle komende generaties.[20] In zijn ontroerend afscheidsgebed drukt Jezus de hoop uit, dat de hele wereld tot geloof mag komen. Niet zomaar op een ongespecificeerde manier, nee, het gaat veel dieper. Het gaat er om, dat zijn volgelingen de eenheid met Hem zo mogen ervaren, vieren en uitstralen dat de hele wereld versteld staat en gaat ontdekken, dat Jezus niet zomaar iemand is, maar werkelijk door God gezonden. De goddelijke oorsprong van Jezus en zijn relatie met God is de basis van zijn missie. De eenheid waar Jezus om bidt is niet het soort eenheid dat alleen maar stoelt op sympathie, vriendschap of eensgezindheid, of op een bepaalde organisatie.[21] En het gaat zeker niet om een exclusieve eenheid of om een eenheid die mensen op de één of andere manier buiten zou sluiten, of die als pijnlijk of zelfs beklemmend ervaren zou worden. De eenheid waarover Jezus spreekt, ontneemt ons niet onze eigen identiteit of identiteiten. Het is een volledige, liefdevolle en alles omarmende eenheid.

ἐγὼ ἐν αὐτοῖς,
καὶ σὺ ἐν ἐμοί,
ἵνα ὦσιν
τετελειωμένοι
εἰς ἕν,
ἵνα γινώσκῃ ὁ κόσμος,
ὅτι σύ με ἀπέστειλας,
καὶ ἠγάπησας αὐτούς,
καθὼς ἐμὲ ἠγάπησας.

[19] C.K. Barrett, *The Gospel according to St John. An Introduction with Commentary and Notes on the Greek text,* London 1970, p. 427.

[20] Teresa Okuze, 'Johannes', in: Erich Eynikel e.a. (ed.), *Internationaal Commentaar op de Bijbel,* Band 2, Kok Kampen/ Uitgeverij Averbode, 2001, pp. 1668-1731, 1722.

[21] Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes,* Van den Hoeck & Ruprecht, Göttingen 196416, p. 392.

Niet alleen Jezus, ook Paulus benadrukte meer dan eens het belang van onze eenheid in Christus. Hij riep de Korinthiërs op om één te zijn en verdeeldheid te vermijden. Toen hij hoorde, dat er ruzie was tussen verschillende groepen in de Korinthische geloofsgemeenschap, vroeg hij op kritische toon hoe ze in vredesnaam konden zeggen: 'Ik volg Paulus', 'ik Apollos', 'ik Cephas', 'en ik Christus'. Is Christus soms gedeeld?[22]

1962-1982, het Tweede Vaticaans Concilie en daarna...

Ik ben van jongs af aan oecumenisch geïnspireerd geweest; als student (1965-1971) organiseerde ik al oecumenische gesprekskringen. Tijdens mijn theologiestudie hoorde ik over het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) van mijn toenmalige hoogleraar systematische theologie Gerrit C. Berkouwer (1903-1996), die positief stond tegenover de oecumenische beweging. Dat was in die tijd behoorlijk vooruitstrevend in onze Gereformeerde Kerken in Nederland, die pas in 1968 lid werden van de Wereldraad.[23] Tot ieders verbazing werd Berkouwer uitgenodigd als waarnemer bij het concilie, dat op 11 oktober 1962 van start ging. Hij vertelde zijn studenten levendig over dit 'onverwachte concilie'.[24]

De belangrijkste vruchten van het concilie voor de oecumenische beweging waren de dogmatische constitutie over de kerk *Lumen Gentium*[25] en het decreet over de oecumene *Unitatis Redintegratio,* beide uitgebracht op 21 november 1964. Het decreet over de oecumene benadrukt in §8 dat het gebed de ziel is van de oecumenische beweging.[26] Deze verrassende oecumenische inzet nam tijdens Vaticanum II een grote vlucht, hetgeen mede te danken is aan de Nederlandse kardinaal Willebrands (1909-2006). Hij was

22 I Cor 1:10-14, Rom. 14:1-15:13, Eph. 4:1-6.

23 Zie: Greetje Witte-Rang https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2020/10/de-archieven-van-de-raad/.

24 G.C. Berkouwer, *The Second Vatican Council and the New Catholicism,* Eerdmans, Grand Rapids 1965, pp. 5-32. Dutch original: *Vatikaans Concilie en nieuwe theologie,* Kok, Kampen 1964.

25 *Dogmatic constitution on the Church Lumen Gentium, solemny promulgated by his holiness Pope Paul VI* on November 21, 1964. https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html.

26 https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_unitatis-redintegratio_en.html "This change of heart and holiness of life, along with public and private prayer for the unity of Christians, should be regarded as the soul of the whole ecumenical movement, and merits the name, "spiritual ecumenism."

de eerste secretaris van het nieuwgevormde Vaticaanse Departement voor Christelijke Eenheid en 20 jaar lang voorzitter van de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid der Christenen (1969-1989).[27]

Voor protestanten is §22 ongetwijfeld de meest geciteerde paragraaf van *Unitatis Redintegratio,* aangezien deze zeer duidelijk de gewijzigde rooms-katholieke opvattingen ten aanzien van protestanten aangeeft. Werden protestantse kerken voordien door Rome gezien als ketters, nu werden ze beschouwd als 'kerkelijke gemeenschappen'. "De van ons gescheiden kerkelijke gemeenschappen hebben weliswaar niet de volledige eenheid met ons, zoals die voortvloeit uit het doopsel, en ook is het onze overtuiging, dat zij, vooral vanwege het ontbreken van het wijdingssacrament, niet het echte en volledige wezen van het mysterie van de eucharistie hebben bewaard; maar toch: wanneer zij in het heilig avondmaal de dood en de verrijzenis van de Heer gedenken, belijden zij, dat de gemeenschap met Christus een teken is van het leven, en verwachten zij zijn glorievolle komst. Daarom moet de leer van het avondmaal, van de overige sacramenten en van de eredienst en het dienstwerk van de kerk het voorwerp vormen van de dialoog."[28]

Een ander oecumenisch gebeuren was de historische ontmoeting tussen paus Paulus VI en patriarch Athenagoras I.[29] Op 6 januari 1964 ontmoetten ze elkaar in de Olijftuin in Jeruzalem en daar hebben ze samen gebeden om kerkelijke eenheid.[30] Zij begonnen hun oecumenische bijeenkomst met dat gezamenlijke gebed, en betuigden spijt over de fouten die in het verleden waren gemaakt. Hun ontmoeting werd gevolgd door een

27 Karim Schelkens, Johannes Willebrands, Een leven in gesprek, Uitgeverij Boom, Amsterdam 2020, pp. 205-274.

28 https://rkdocumenten.nl/toondocument/618-unitatis-redintegratio-nl/?systeemnum=618-48
"Though the ecclesial Communities which are separated from us lack the fullness of unity with us flowing from Baptism, and though we believe they have not retained the proper reality of the eucharistic mystery in its fullness, especially because of the absence of the sacrament of Orders, nevertheless when they commemorate His death and resurrection in the Lord's Supper, they profess that it signifies life in communion with Christ and look forward to His coming in glory. Therefore the teaching concerning the Lord's Supper, the other sacraments, worship, the ministry of the Church, must be the subject of the dialogue."

29 Er is een film van hun ontmoeting gemaakt. https://www.youtube.com/watch?v=4DuNJ9g4RFA.

30 http://volgconcilie.be/DagOpDag/211.html.

oecumenisch proces dat tot doel had deze historische problemen (de wederzijdse excommunicaties van 1054 en het schisma tussen de kerken van het Oosten en het Westen) op te lossen.[31] Ze wilden van beide kanten dat hun kerken dit schisma na ruim 900 jaar in het vergeetboek zouden zetten. Op 7 december 1965 werd een gezamenlijke rooms-katholieke/orthodoxe verklaring tegelijkertijd voorgelezen, zowel in Rome (door kardinaal Willebrands in de Sint-Pieter) als in Constantinopel (door Chrysostomos in de Sint-Gregorius Kathedraal).[32] Dit was een belangrijke stap naar herstel van de gemeenschap tussen Rome en Constantinopel en ook van belang voor andere orthodoxe patriarchaten. Paus Benedictus XVI heeft daaraan nog eens speciaal herinnerd in 2006, en zo wellicht onbedoeld het vergeetboek weer opengeslagen.[33]

Helaas is de oecumenische relatie tussen paus Franciscus en patriarch Kirill van Moskou in 2022 tot het nulpunt gedaald door de oorlog in Oekraïne, maar dat terzijde. Zouden er na 1965 nog nieuwe stappen volgen? Eigenlijk niet. En we realiseren ons nu beter dan ooit, dat het eenheidsmodel dat orthodoxe kerken aanhangen, nogal verschilt van de westerse modellen van eenheid, die voornamelijk gebaseerd waren op een geleidelijke consensus,[34] tenminste gedurende een lange periode. Maar ook daar lijkt verandering in gekomen te zijn.[35]

1982-1993, van Lima tot Santiago de Compostela

Mijn eigenlijke deelname aan de oecumenische beweging begon rond 1982 met de verschijning van de beroemde Limadocumenten. In 1982 verscheen *Doop, Eucharistie en*

31 Schelkens, p. 286.

32 https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration.html.

33 https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/homilies/2006/documents/hf_ben-xvi_hom_20061130_divine-liturgy.html.

34 Prof. Hryniewicz, geciteerd door Peter de Mey, 'A Roman Catholic perspective', in: Tim Noble, Iwana Noble, Martien Brinkman, Jochen Hilberath (ed.), *Charting Churches in a Changing Europe. Charta Oecumenica and the Process of Ecumenical Encounter,* Amsterdam/New York 2006, pp. 17-42, 39.

35 Johannes Oeldemann, 'Gradual Church Communion as an Ecumenical Model?', in Charting Churches, pp. 127-142.

Ambt (BEM).[36] Naast deze convergentietekst verscheen tegelijkertijd ook een liturgische tekst, de *Lima-Liturgie*. De publicatie van deze Limateksten leken geweldige kansen voor oecumenische vooruitgang te bieden. Velen zagen dit als een Καιρος-moment en zelfs als een 'providential gift'.[37] Dietrich Mendt schreef er een ontroerend gedicht over, getiteld: Das Lima-Klima. Het werd voorgedragen tijdens een zitting van de Synode van de Unie van Evangelische Kerken in Potsdam-Hermannswerder (voormalige DDR).[38]

Das Lima-Klima

Bekanntlich
schon seit alten Zeiten
die Christen sich mit Christen streiten.
Der eine preist die Gottesmutter,
der andere schwört auf Martin Luther.
Der eine will zum Abendmahl,
nicht Brot nur, sondern Wein für alle. [...]
Der Christ sagt dies, der Christ sagt das.
Der Atheist weiß nicht mehr was
gehauen und gestochen ist
und welcher ist der richtige Christ.

[36] *Baptism, Eucharist and Ministry,* WCC Publication, Faith and Order Paper 111, Geneva 1982, 1986[19]. *Doop, Eucharistie en Ambt. Verklaringen van de commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken,* Archief van de Kerken, Amersfoort 19832. *Taufe, Eucharistie und Amt. Konvergenzerklärungen der Kommission für Glauben und Kirchenverfassung des Ökumenischen Rates der Kirchen,* Frankfurt am Main/ Paderborn 19822. *Baptême, Eucharistie, Ministère. Convergence de la foi,* Paris 1982. Karel Blei, Anton Houtepen, Margriet Gosker, 'De Nederlandse kerken en het Lima-Rapport. Evaluatie Sectie Geloofsvragen van de Raad van Kerken in Nederland', in: *Tijdschrift voor Theologie,* 29 (1989) 2, pp. 148-163.

[37] Thomas Hopko, 'BEM: Report on the Process and the Churches Responses', in: *Thomas Best, Faith and Order 1985-1989. The Commission Meeting at Budapest 1989,* WCC publications, Faith and Order Paper 146, Geneva 1990, pp. 73-80, 75.

[38] Ik heb de tekst iets ingekort. Hans-Georg Link, *Bausteine für unsere Ökumenische Zukunft. Erfahrungen und Vorschläge von Vancouver 1983 bis Karlsruhe 2021,* Bonifatius, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2019, p. 169.

Doch sehe da, ein Liebesklima
herrscht neuerdings und zwar seit Lima!
Was erst getrennt, wird bald vereint sein,
und was als falsch galt wird verneint sein.
Der Christ schon bald von einem Tisch isst
als Katho-Ortho-Luther-Misch-Christ. [...]
So sehr die Spaltung Schmerzen tut:
Lima macht alles
wieder gut!

Dit alles raakte me diep. Zou dit na al die jaren van oecumenische inspanningen sinds Edinburgh (Schotland 1910) werkelijk een doorbraak kunnen betekenen in het streven naar eenheid? Zouden we elkaar als kerken van Jezus Christus kunnen verstaan en zouden we kunnen leren om Gods gave van eenheid te aanvaarden? Zouden we elkaars doop en elkaars ambten kunnen erkennen? Zouden we samen aan de ene tafel van de ene Heer kunnen zitten?[39] De Nederlandse bisschoppen publiceerden in 1987 een open brief: *Onze oecumenische opdracht, een prioriteit.*[40] Het was duidelijk dat er werk aan de winkel was! Er moest een goede en ook praktische oecumenische samenwerking van de grond komen binnen onze christelijke gemeenschappen, maar ook een grondige theologische bezinning. Beide zijn immers even belangrijk; het een kan niet zonder het ander. En zo stond ik met één been midden in de dagelijkse kerkelijke praktijk, en met het andere zette ik samen met anderen stappen op het pad van de theologische oecumenische reflectie. Ik besloot mijn dissertatie te wijden aan BEM en ik promoveerde op het ambtsgedeelte aan de Károli Gáspár Universiteit in Boedapest.[41] Voor mij was het heel interessant om deel te mogen

[39] Margriet Gosker, 'Das ökumenische Gespräch über Eucharistische Gastfreundschaft in den Niederlanden', in: Johannes Brosseder, Hans-Georg Link (ed.), *Eucharistische Gastfreundschaft. Ein Plädoyer evangelischer und katholischer Theologen,* Neukirchen 2003, pp. 159-163.

[40] *Onze oecumenische opdracht, een prioriteit. Een brief van de Nederlandse bisschoppenconferentie over oecumene* [Bisschoppelijke brieven, nr 23], Utrecht 1987.

[41] Margriet Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie, de betekenis van de Lima-Ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de Nederlandse SoW-Kerken,* Delft 2000. Margriet Gosker. 'Wer dafür eine Nase hat... Das Lima-Dokument 30 Jahre später - Fokus: Die Niederlande', in: Una Sancta 67 (2012) 3, pp. 216-225.

nemen aan de vele oecumenische discussies en kennis te maken met al die verschillende standpunten. Het was - en is nog steeds - een rijke bron van inspiratie om in oecumenisch verband na te denken over die fundamentele thema's: doop, avondmaal/eucharistie, ambt en ecclesiologie. We weten dat we elkaar niet alleen als gelovigen in plaatselijke kerken, maar ook binnen de verschillende oecumenische gremia hard nodig hebben en kunnen verrijken. Samen de Bijbel lezen en samen liturgie vieren is een hartverwarmende ervaring. Je verdiepen in elkaars tradities en specialiteiten is altijd verrassend en nuttig. Maar ook om samen in dogma's te bijten (zonder erin te stikken) is bijzonder leerzaam. Zo leren we, dat onze eigen waarheden dringend de aanvulling van anderen nodig hebben. Ik zou dit alles niet graag hebben willen missen. Naarmate ik groeide in de oecumene, ging ik steeds meer de rijkdom van het vieren van de liturgie beseffen, en de waarde van gebed en spiritualiteit.[42]

Nu nog iets meer over de *Lima-Liturgie*. Die werd vervaardigd voor de plenaire zitting van de Commissie voor Geloof en Kerkorde in Lima (Peru) en voor het eerst gevierd op 15 januari 1982.[43] Vervolgens werd hij op 28 juli 1982 onder leiding van Philip Potter gevierd tijdens een bijeenkomst van het Centraal Comité van de Wereldraad in Genève. Daarna is de *Lima-Liturgie* nog slechts twee keer gebruikt tijdens een officiële vergadering van de Wereldraad, namelijk tijdens de 6e Assemblee in Vancouver (Canada 1983) en tijdens de 7e Assemblee in Canberra (Australië 1991). Canberra wordt ook wel de 'Praying Assembly' genoemd. Deze werd gehouden onder leiding van Emilio Castro, die ook een boek publiceerde over de verschillende oecumenische gebedspraktijken.[44] En was het thema van Canberra 'Kom Heilige Geest, vernieuw de hele schepping' eigenlijk niet een gebed op zichzelf? Een speciaal nummer van het kwartaalblad van de Wereldraad, dat diende

[42] Kyriaki Fitzgerald, 'Reflections on Spirituality and Prayer', in: Thomas Best, *Faith and Order 1985-1989. The Commission Meeting at Budapest 1989,* WCC Publications, Faith and Order Paper 146, Geneva 1990, pp. 180-183.

[43] Max Thurian, 'The Eucharistic Liturgy of Lima', in: Max Thurian (ed.), *Ecumenical Perspectives on Baptism Eucharist and Ministry,* Appendix II, WCC Publications, Faith and Order Paper 116, Geneva 1983, pp. 225-246. Ottfried Jordahn, Rolf Christiansen, *Gottesdienstgestaltung nach der Lima-Liturgie,* Konsequenzen für den Gottesdienst gemäß der Lima-Liturgie in der Nord-Elbischen Evangelisch-Lutherischen Kirche 1984.

[44] Emilio Castro, *When we pray together,* WCC Publications, Geneva 1988.

ter voorbereiding op de Assemblee, miste evenwel precies dit punt. Het roerde het gebed nauwelijks aan.[45] In Canberra werd een boeiende preek gehouden door Jacquelyn Grant,[46] die telkens door instemmend applaus onderbroken werd.[47] Maar tijdens deze Assemblee ontstonden er ook scherpe discussies rond de vieringen. Hoe moest men nu eigenlijk omgaan met het erfgoed van de oorspronkelijke bewoners van Australië, de aboriginals, en hun cultuur? En breder: met inculturatie als zodanig? Ook werd men zich bewust van de vragen rond inclusief taalgebruik. Was het wel terecht om zoveel mogelijk vast te houden aan de oude tradities of was het juist beter de diversiteit te vieren? Helaas was het zo, dat rooms-katholieke en oosters-orthodoxe deelnemers en afgevaardigden zich buitengesloten voelden, omdat ze nu eenmaal de open uitnodiging voor het avondmaal niet konden aannemen.[48] Er bleken ook minder gedelegeerden deel te nemen aan het avondmaal dan tijdens eerdere bijeenkomsten van de Wereldraad. Al met al was dit dus de laatste keer dat de *Lima-Liturgie* officieel door de Wereldraad gevierd werd.

Vier jaar later werd een conferentie gehouden in 1995 in Bossey (Zwitserland) om de *Lima-Liturgie* te evalueren.[49] Achteraf bezien leek het gezamenlijk vieren het gevolg te zijn geweest van een blijkbaar net iets te groot enthousiasme. De *Lima-Liturgie* bleek vragen en forse kritiek opgeroepen te hebben. Was de naam zelf niet misleidend? Werd niet de indruk gewekt, dat naast BEM ook de *Lima-Liturgie* als officieel document aan de kerken was gepresenteerd? In werkelijkheid kon de *Lima-Liturgie* geen enkele aanspraak maken op enig officieel gezag, zoals duidelijk was gesteld door Max Thurian (1921-1996), een van de opstellers.[50] Was het hele gebeuren werkelijk oecumenisch in de volle zin van

45 Lemopoulos was de enige auteur, die aan gebed refereerde. George Lemopoulos, 'Come, Holy Spirit' in: *Come Holy Spirit, Special number of The Ecumenical Revue,* Volume 41 (1989) 3, pp. 461-467.

46 Jacquelyn Grant doceerde systematische theologie (Interdenominational Theological Union) in Atlanta.

47 Hans-Georg Link, 'Gottesdienste in Canberra', in: *Canberra 1991. Kölner Ökumenische Beiträgen,* Nr 16, Ökumene Referat des Evangelischen Stadtkirchenverband Köln, 1991², pp. 33-37, 35.

48 Lamparter, p. 317.

49 Thomas F. Best, Dagmar Heller (ed.), *Eucharistic Worship in Ecumenical Contexts: The Lima-Liturgy - and Beyond,* WCC Publications, Geneva 1998.

50 "Diese Liturgie will aber keine andere Autorität beanspruchen als die, bei einigen bedeutenden Anlässe gefeiert werden zu sein", Max Thurian (ed.), Die Eucharistische Liturgie von Lima, Sonderdruck aus Ökumenische Perspektiven von Taufe, Eucharistie und Amt, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main/ Paderborn 1983, p. 1.

het woord? Frieder Schultz meende dat er een belangrijke stem ontbrak als het ging om de Lima-Liturgie en hij doelde op de stem van de kerken van de Reformatie.[51] Colin Buchanan, bisschop van de Anglicaanse Engelse kerk, vond dat de vragen rond de ethiek en eucharistie meer aandacht verdienden en dat de ecclesiologische vragen moesten worden opgelost.[52] Ook de oosters-orthodoxe kerken vonden dat de ecclesiologische problemen niet voldoende waren doordacht. Had de *Lima-Liturgie* niet veel weg van een lappendeken van verschillende (voornamelijk Westerse) tradities? En hoe zat het met de deelname van de oosters-orthodoxe kerkfamilies? In welk opzicht kon de Lima-Liturgie ook vrouwen inspireren? Werden het kerkbeeld en de ambtsopvattingen van Lima niet door bepaalde grenzen en traditionele kaders ingeperkt, ondanks alle schijnbare ruimte en openheid in de formuleringen?[53] In 2009 vroeg Sara Hinlicky Wilson zich zelfs bijna cynisch af of een oecumenische eucharistieviering eigenlijk niet 'dakloos' was. Want wie nam er nu echt verantwoordelijkheid voor, behalve dan een select groepje dat zich de luxe kon veroorloven om zich druk te maken over zoiets als kerkelijke eenheid?[54]

Ondanks al deze discussies en overwegingen, die onvermijdelijk zijn, ben ik er zeker van dat levende liturgie en volhardend gebed onmisbaar zijn voor de toekomst van de oecumene. Het is de enige manier is om dichter bij God en bij elkaar te komen, in gehoorzaamheid aan Jezus' bede om eenheid, zoals in het dankgebed van de *Lima-Liturgie* tot uitdrukking komt:

[51] Frieder Schulz, *Die Lima-Liturgie. Die ökumenische Gottesdienstordnung zu den Lima Texten. Ein Beitrag zum Verständnis und zur Urteilsbildung,* Johannes Stauda Verlag, Kassel 1983, p. 29.

[52] Colin Buchanan, *ARCIC and Lima on Baptism and Eucharist, including the Lima Eucharistic Liturgy,* Grove Worship Series 86, Cambridge 1983, p. 16.

[53] Maaike de Haardt, 'Vrouwen en Lima', in: *Kosmos en Oecumene.* Reacties op Lima, 21 (1987) Nr 1/2, pp. 42-45, 44.

[54] "Is an ecumenical Eucharist a homeless imitation of the real thing, hosted by nobody, gathering only a self-selected number of individuals who have the time, money, and luxury to worry about church unity?" Sara Hinlicky Wilson, 'Ecumenical Liturgy, Its Possibilities and Problems', in *Lutheran Forum.* 43, (2009) 2, 3-9, p. 6.

O Heer, onze God,
wij danken u dat u ons
door de doop verenigt
in het lichaam van Christus,
dat u ons vervult
met vreugde
in de Eucharistie.
Leid ons naar de volle
zichtbare eenheid van uw Kerk
en help ons alle tekenen
van verzoening te koesteren
die U ons hebt vergund.
Amen.[55]

In 1993 nam ik deel aan de 5e Wereldconferentie van de Commissie voor Geloof en Kerkorde in Santiago de Compostela, waar κοινωνία het sleutelwoord was.[56] Voor het laatst, maar nu onofficieel, werd hier de *Lima-Liturgie* gevierd tijdens een officiële bijeenkomst van de Wereldraad. Het was inmiddels duidelijk dat de liturgie als zodanig niet meer officieel kon worden gebruikt, aangezien rooms-katholieke en orthodoxe deelnemers volgens hun eigen kerkelijk recht niet konden deelnemen. Het was een complex vraagstuk gebleken. In het *Conference Handbook* lezen we, dat het probleem van de eucharistische viering tijdens oecumenische bijeenkomsten door de organisatoren als een lastige kwestie werd gezien en dat zou voorlopig wel zo blijven. Eucharistische gemeenschap kan niet worden afgedwongen of opgelegd, ook al wordt het oecumenisch geduld van sommigen erdoor op de proef gesteld. Daarom zouden alle officiële vieringen voortaan zonder eucharistie

[55] "*O Lord, our God, we give you thanks for uniting us by Baptism in the Body of Christ and for filling us with joy in the Eucharist. Lead us towards the full visible unity of your Church and help us to treasure all the signs of reconciliation you have granted us.*" Max Thurian (ed.), *Ecumenical Perspectives on Baptism, Eucharist and Ministry,* WCC Publications, Faith and Order Paper 116, Appendix II, The Eucharistic Liturgy of Lima, Geneva 1983, pp. 225-246, 246.

[56] Thomas F. Best, Günther Gassmann (ed.), *On the way to Fuller Koinonia,* WCC Publications, Faith and Order Paper 166, Geneva 1994. Günther Gassmann (ed.), *Documentary History of Faith and Order 1953-1993,* WCC Publications, Faith and order Paper 159, Geneva 1993.

zijn.[57] Om toch enigszins aan de verlangens tegemoet te komen werd er wel elke dag een viering met de *Lima-Liturgie* aangeboden, maar dan onder leiding van een protestantse of anglicaanse voorganger, die de vrijheid had de liturgie naar believen te vereenvoudigen of in te korten.[58] In Santiago stond de *Lima-Liturgie* dus feitelijk slechts open voor anglicaanse en protestantse deelnemers. Maar er waren wel plaatselijke kerken die toch alle deelnemers bleven uitnodigen voor een viering met avondmaal.

De officiële vieringen in Santiago waren inspirerend en indrukwekkend. Ik herinner me de grote kathedraal met de beroemde Botafumeiro (een gigantisch wierookvat, naar men zegt het grootste ter wereld), en dan de crypte waarin het graf van de apostel Jacobus te vinden was, die zijn naam aan deze stad gegeven heeft. Zelf was ik zo geraakt door het *Santiagogebed,* dat ik het jarenlang altijd bij me droeg.

O, God,
heilige en
eeuwige drie-eenheid.
Wij bidden voor uw kerk
in heel deze wereld.
Heilig haar leven,
hernieuw haar aanbidding,
versterk haar getuigenis,
genees haar verbrokkeling,
maak haar eenheid zichtbaar.
Leid ons met onze broeders en zusters,
naar gemeenschap

[57] "The question of Eucharistic worship at ecumenical meetings is at present difficult and will remain so until churches themselves arrive at a closer agreement. Eucharistic Fellowship cannot be enforced or imposed even though some are impatient. For this reason none of the services prepared by the Planning Group will be a Eucharist." *Conference Handbook.* Towards Koinonia in Faith, Life and Witness, Fifth World Conference on Faith and Oder, Santiago de Compostela, WCC Publicatons, Geneva 1993, pp. 30-31.

[58] Thomas F. Best, Janet Crawford, Terry MacArthur, 'Worship and Bible Study, the Foundation of the Fifth World Conference on Faith and Order', in: *Mid-Stream. The Ecumenical Movement Today,* 33 (1994) 1, pp. 43-54.

in geloof, leven en getuigenis
zodat verenigd in één lichaam
door de ene Geest
wij samen mogen getuigen
van de volmaakte eenheid
van uw liefde
Amen[59]

1993-2000, Oecumenisch Directorium-Ut unum sint-JDDJ-Dominus Iesus

Een belangrijke stimulans voor de oecumene was de publicatie van het *Oecumenisch Directorium* in 1993.[60] Twee jaar later verscheen de pauselijke encycliek *Ut unum sint,* een document dat helemaal aan de oecumene is gewijd.[61] Deze twee documenten vormden een grote stimulans voor de voortgang van de oecumenische samenwerking. Het is bekend dat de Zwitserse kardinaal George Cottier (1922-2016) grote invloed had op de totstandkoming van *Ut unum sint.* Het document handelt over de rooms-katholieke relaties met de verschillende oosters-orthodoxe kerken en de protestantse 'kerkelijke gemeenschappen'. *Ut unum sint* laat duidelijk zien, dat de Rooms-Katholieke Kerk (geen lid van de Wereldraad) de christelijke eenheid hoog in het vaandel heeft staan, en er wellicht serieuzer aan werkt dan veel protestanten doen. Ut unum sint bouwt duidelijk voort op *Unitatis Redintegratio* (21 november 1964). Paus Johannes Paulus II (1920-2005) heeft in *Ut unum sint* laten zien, hoe belangrijk en onomkeerbaar de oecumenische inzet van Vaticanum II is geweest.

[59] "God, holy and eternal Trinity, we pray for your Church in all the World. Sanctify its life, renew its worship, empower its witness, heal its divisions, make visible its unity. Lead us with our brothers and sisters towards communion in faith, life and witness so that united in one body by the one Spirit we may together witness to the perfect unity of your love. Amen."

[60] *Directory for the application of principles and norms on Ecumenism.* Pontifical Council for Promoting Christian Unity, Rome 1993.
http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/documenti/testo-in-inglese.html

[61] https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25051995_ut-unum-sint.html 'Ut unum sint, Over de verplichting tot oecumene', [Paus Johannes Paulus II], in: Een-twee-een. Kerkelijke documentatie, 23 (1995) 6/7, pp. 3-45.

In §2 wordt gesteld, dat de inzet voor de oecumene gedragen dient te worden door gebed en bekering. Alleen zo kunnen de herinneringen aan de fouten uit het verleden uitgezuiverd worden en dat is broodnodig. Niet minder dan zeven paragrafen gaan over het primaat van het gebed (§§21-27), waarbij naar verschillende Bijbelteksten wordt verwezen (Mt. 18:20, Joh. 17:21, Hebr. 13:8).

§24 wijst op het belang van het gebed tijdens verschillende pausbezoeken. In het tweede jaar van zijn pontificaat bad Paus Johannes Paulus II op 30 november 1979 in de Sint Gregorius Kathedraal in Constantinopel (van het oecumenisch patriarchaat) en hield daar een homilie, waarin ook hij ondanks het gebeuren in 1965, toch weer het vergeetboek opende en refereerde aan het drama van de scheiding tussen Oost en West. Maar hij sprak ook over de diepe verbondenheid tussen beide kerken, ondanks alle meningsverschillen.[62] Ook bad hij samen met het hoofd van de Anglicaanse kerk, de aartsbisschop van Canterbury, Robert Runcie, toen ze voorgingen in een oecumenische viering in de kathedraal van Canterbury op 29 mei 1982. Maar ook bij zijn bezoeken aan Noord- en Zuid-Amerika en Afrika, aan het hoofdkantoor van de Wereldraad van Kerken (12 juni 1984), tijdens het bezoek aan Rome van patriarch Dimitrios I in de Sint-Pietersbasiliek (6 december 1987), en bij het pausbezoek aan de Scandinavische landen (1-10 juni 1989) vormden de gebedsmomenten ook voor de paus zelf een onvergetelijke ervaring.

De paragrafen §26-§27 zijn voor ons van belang, omdat ze helemaal gewijd zijn aan het oecumenische gebed. Vaticaanse teksten zijn lastig te vertalen. De erkende Nederlandse vertaling is niet erg toegankelijk. Ik vat de tekst uit §26 samen.[63] Daarin wordt gesteld, dat het oecumenische gebed ons helpt om de evangelische waarheid opnieuw te ontdekken. Er wordt gewezen op enkele Bijbelteksten (Mt. 23:9 en 8, en Ef. 1:5). Hoewel we van elkaar gescheiden zijn, mogen we elkaar toch in Christus ontmoeten en zo worden we gedragen door onze hoop op een toekomst van eenheid en gemeenschap. Maar daarvoor is wel een verandering van onze harten nodig: dat is een essentiële voorwaarde voor elke authentieke zoektocht naar eenheid. Die verandering (bekering) komt voort

[62] https://rkdocumenten.nl/toondocument/3312-de-gemeenschap-in-het-gebed-leidt-ons-tot-de-volle-gemeenschap-nl/?systeemnum=3312-2

uit gebed. Nieuwe verhoudingen, zelfverloochening en ruimhartige liefde doen het verlangen naar eenheid groeien. Laten we daarom bidden om oprechte zelfverloochening, opdat we in alle nederigheid en zachtmoedigheid anderen van dienst zijn.

In §27 staat dat bidden om eenheid niet alleen gedaan moet worden door mensen die zelf daadwerkelijk het gebrek aan eenheid onder christenen ervaren. In ieders eigen persoonlijke gebed mag de hunkerende bede om eenheid niet ontbreken. Want alleen als we er om bidden zal ons verlangen naar eenheid echt deel gaan uitmaken van de realiteit van ons leven en tot het nakomen van de verplichtingen die we zijn aangegaan. Paus Johannes Paulus heeft deze plicht tot oecumenisch engagement opnieuw willen bevestigen.

Hij stelde Maria Sagheddu (1914-1939), die haar gelofte had afgelegd bij de orde van de Trappistinnen, in dit opzicht ten voorbeeld. Aan haar moesten we ons allemaal spiegelen. Ze wijdde immers haar hele leven aan het gebed om de eenheid van de christenen. Ze was daarbij geïnspireerd door het gebed van Jezus zelf (Joh. 17). De paus noemde

[63] "Dank zij het gebed, de gemeenschap in gebed, kunnen wij steeds weer opnieuw ontdekken hoe waar het evangeliewoord is: "*Gij hebt maar één Vader*" (Mt. 23:9), de Vader, *Abba,* die door Christus zelf wordt aangeroepen, Hij die de enige Zoon is, één in wezen met Hem. En ook dat andere woord: "*Gij hebt maar één Meester en gij zijt allen broeders*" (Mt. 23:8). Het 'oecumenisch' gebed maakt dat fundamentele aspect zichtbaar van de broederschap in Christus, die gestorven is om de verstrooide kinderen van God te verzamelen opdat wij "door zijn kinderen te worden door Jezus Christus" (vgl. Ef. 1:5), in vollere mate het ondoorgrondelijk vaderschap van God zouden weerspiegelen, en tegelijk de waarheid omtrent de menselijke natuur waarin ieder persoonlijk en allen samen delen. Het 'oecumenisch gebed', het gebed van broeders en zusters, brengt dit alles tot uitdrukking. Juist omdat zij verdeeld zijn, *verenigen zij zich* met des te meer hoop *in Christus, waarbij zij aan Hem de toekomst toevertrouwen van hun eenheid en communio.* Het is in dit verband goed om nogmaals de leer van het Concilie aan te halen: "Wanneer de Heer Jezus zijn Vader bidt dat "allen één mogen zijn" (Joh.17:21-22) opent Hij perspectieven die voor de menselijke geest ontoegankelijk zijn, en zinspeelt Hij op een zekere gelijkheid tussen de eenheid van de goddelijke personen en de eenheid van de kinderen Gods in waarheid en liefde." De innerlijke bekering, wezenlijke voorwaarde voor alle oprechte zoeken naar eenheid, is de vrucht van het gebed, en het tot stand komen van die eenheid wordt door gebed geleid: "Uit vernieuwing van geest, zelfverloochening en onbelemmerde schenking van liefde wordt het verlangen naar eenheid geboren, tot en rijpheid gebracht. Daarom moeten wij van de Geest van God de genade afsmeken van waarachtige onthechting, van dienende nederigheid en zachtmoedigheid en van broederlijke ruimhartigheid tegenover anderen" *(Unitatis Redintegratio 7)*".

haar de 'ware hoeksteen van alle gebeden' vanwege haar innige en onvoorwaardelijke gebed om eenheid. Dit voorbeeld laat zien, dat het gebed om eenheid niet tot speciale tijden, plaatsen of bijzondere situaties beperkt mag blijven. Maria werd in 1983 zalig verklaard en staat nu bekend als de Zalige Zuster Maria Gabriella van de Eenheid.[64] De paus voegt er wel aan toe dat het gebed van Christus zelf uiteraard als hèt voorbeeld dient, voor iedereen, overal, altijd.

Na 30 jaar waren de oecumenische richtlijnen aan herziening toe. De volgende belangrijke oecumenische stap was de verschijning van de *Joint Declaration on the Doctrine of Justification* (JDDJ), en wel op hervormingsdag (31 oktober 1999) in het Duitse Augsburg. Na een reeks bemoedigende dialogen tussen lutheranen en rooms-katholieken, waren de Lutherse Wereldfederatie (LWF) en de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid van Christenen het erover eens dat een gemeenschappelijke verklaring over het begrip 'rechtvaardiging' nu mogelijk was. De veroordelingen uit de 16e eeuw waren in een nieuw licht komen te staan. De lutherse rechtvaardigingsleer, zoals nu gepresenteerd in JDDJ, viel niet langer onder de veroordelingen van het Concilie van Trente en de anathema's uit de lutherse confessies waren niet langer van toepassing op de rooms-katholieke leer, zoals die nu in JDDJ stond.[65] JDDJ werd nadien ook aangenomen door de World Methodist Council op 23 juli 2006,[66] door de Anglican Consultative Council in 2016 en door de World Communion of Reformed Churches op 6 juli 2017.[67]

Helaas werd op het oecumenisch enthousiasme precies in het jubileumjaar 2000 een domper gezet. Vijf jaar na *Ut unum sint* waren velen zwaar teleurgesteld door de ver-

[64] Maria Gabriella Sagheddu (1914-1939) was beïnvloed door Paul Couturier. Ze is in 1983 zalig verklaard door paus Johannes Paulus II. Martha Driscoll, A *Silent Herald of Unity: The Life of Maria Gabriella Sagheddu*. Cistercian Studies, Kalamazoo 1990.

[65] http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/dialoghi/sezione-occidentale/luterani/dialogo/documenti-di-dialogo/1999-dichiarazione-congiunta-sulla-dottrina-della-giustificazion/en.html

[66] https://worldmethodistcouncil.org/wmcs-statement-of-assocation-with-the-joint-declaration-of-the-doctrine-of-justification/

[67] https://evangelicalfocus.com/world/2704/the-world-communion-of-reformed-churches-joins-the-joint-declaration-on-the-doctrine-of-justification

klaring *Dominus Iesus*.[68] Het gebed ontbreekt in dit document. Ging het daarom mis? De Oecumenische Raad van Kerken in Hongarije verklaarde bijvoorbeeld, dat *Dominus Iesus* met verbazing en verontwaardiging was ontvangen, vooral onder protestanten. Hoewel men blij was, dat de verklaring een duidelijke lijn trok tussen christelijk geloof en de in onze tijd vigerende tendensen van religieus en filosofisch pluralisme, rees er toch gerede twijfel aan de oecumenische gezindheid en zelfs aan de geloofwaardigheid van de Rooms-Katholieke Kerk. Wat betekenden de dialogen met andere christelijke tradities eigenlijk nog? Elisabeth Raiser zei, dat *Dominus Iesus* het tegenovergestelde effect bereikt had van wat oorspronkelijk bedoeld was. Konrad Raiser ging nog verder. Hij vond het zeer ernstig, dat *Dominus Iesus* op geen enkele manier rekening hield met de ontwikkelingen die in de afgelopen 40 jaar via oecumenische dialogen waren bereikt. Eugen Drewermann noemde de verklaring zelfs 'fanatiek' en 'krankzinnig'.[69] De Duitse kerkleider Manfred Koch, voorzitter van de Evangelische Kerken in Duitsland, zei dat het een stap achteruit was.[70] De Anglicaanse aartsbisschop van Canterbury, George Carey, zei het wat voorzichtiger, maar ook op niet mis te verstane wijze. Het document zou niet volledig het diepere begrip weerspiegelen, dat de afgelopen dertig jaar was bereikt door oecumenische dialoog en samenwerking.[71] De Wereldraad van Kerken noemde het zelfs een 'tragedie'. Ishmael Noko, de algemeen secretaris van de Lutheran World Federation was zeer teleurgesteld, omdat er geen rekening leek te zijn gehouden met vijfendertig jaar oecumenische dialogen.[72] Setri Nyomi, de toenmalige secretaris-generaal van de World Alliance of Reformed Churches, zei dat de verklaring zonder oecumenische gevoeligheid was opgesteld en indruiste tegen de geest van Va-

[68] Congregation for the Doctrine of the Faith, *Declaration 'Dominus Iesus' on the Unicity and salvific Universality of Jesus Christ and the Church,* 2000. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_en.html

[69] http://www.reformiert-online.net/aktuell/details.php?id=119&lg=eng.

[70] Manfred Koch, président du Conseil des Églises évangéliques, estime que *Dominus Jesus* représente un pas en arrière pour les relations oecuméniques. http://pascalide.fr/dominus-jesus-le-seigneur-jesus-unique-sauveur-23/

[71] Matthew W. I. Dunn, 'The CDF's Declaration Dominus Iesus' and Pope John Paul II', in: *Louvain Studies,* 36 (2012) 1, pp. 46-75, 51-52.

[72] https://ecumenism.net/2000/09/problem_with_dominus_iesus_is_one_of_tone_not_substance.htm "The impact of these statements is more painful because they reflect a different spirit than that which we encounter in many other Lutheran-Roman Catholic relationships."

ticanum II.[73] De Zwitserse theoloog Hans Küng (1928-2021) maakte het nog bonter. Hij noemde de verklaring een mengeling van middeleeuwse achterlijkheid en Vaticaanse grootheidswaanzin.[74] En zo kan ik nog wel even doorgaan. Er werd zelfs gesuggereerd dat het hier om een bewuste strategie zou gaan, die bedoeld was om een rem te zetten op de groeiende oecumenische toenadering.

Waarom toch al die negatieve stemmen? Ik vraag me af of daar wel gegronde redenen voor waren en welke dan? Is *Dominus Iesus* echt zo anti-oecumenisch als velen toen dachten? Kardinaal Ratzinger, één van de ondertekenaars van de verklaring, ontkende de bezwaren tegen *Dominus Iesus* ten stelligste en paus Johannes Paulus II verdedigde hem.[75] Zelf denk ik dat deze verklaring niet in de eerste plaats bedoeld was om iets negatiefs over de oecumene te zeggen. *Dominus Iesus* gaat immers zoals de titel al aangeeft in de eerste plaats over de plaats van Jezus te midden van de wereldreligies. Dat is het eigenlijke thema van de verklaring, die zich ten principale verzet tegen het alom heersende relativisme. Dat is duidelijk de boodschap ervan. En, ja, er staat inderdaad een zinsnede in, die ongemakkelijk is ten opzichte van andere kerken. De rooms-katholieke kerk wordt hier neergezet als 'de pijler en het fundament' van de waarheid (1 Tim. 3:15), maar er wordt toegegeven dat er ook wel 'elementen van heiligheid en waarheid' buiten deze kerk te vinden zijn: in die kerkelijke gemeenschappen die niet in volle gemeenschap met de rooms-katholieke kerk leven. Het gaat om deze woorden: "Kerkelijke gemeenschappen die geen geldig bisschoppelijk ambt en geen geldig eucharistisch mysterie hebben bewaard, kunnen geen kerken in de eigenlijke zin van het woord genoemd worden. Ze staan in gemeenschap met de Katholieke Kerk, maar die gemeenschap is nog steeds 'onvolmaakt'. Niettemin zijn ze van groot belang in het heilsmysterie en essentieel voor de voortgang van het evangelie. Omdat de Heilige Geest ook in deze kerkelijke gemeenschappen werkt, hebben ze geenszins

[73] http://columbanird.org/systems/wp-content/uploads/2015/04/McBrien-Richard-2001-Dominus-Iesus.pdf

[74] "Selon Hans Küng, ce document indique que le Vatican est revenu à une période préconciliaire". https://www.letemps.ch/societe/declaration-dominus-jesus-nen-finit-faire-vagues.

[75] https://www.ewtn.com/catholicism/library/answers-to-main-objections-against-dominus-iesus-10119 http://www.reformiert-online.net/aktuell/details.php?id=119&lg=eng.

hun betekenis verloren."[76]

Wat hier in *Dominus Iesus* staat, is evenwel helemaal niet nieuw. Hetzelfde wordt al sinds het Tweede Vaticaans Concilie zo gezegd (*Lumen Gentium* §8). In vergelijking met de concilieteksten zie ik niet, dat Dominus Iesus, een stap achteruit zou zijn. De vraag blijft dus: waarom reageerden protestanten zo heftig? Waren ze niet goed geïnformeerd of leden ze aan collectief oecumenisch geheugenverlies? Aan de andere kant rijst ook de vraag: waarom vond het Vaticaan het nodig om dit weer opnieuw ter sprake te brengen? Was het opzettelijk? Het lijkt er eerder op, dat er een wat treurige miscommunicatie binnen Vaticaanse kringen is geweest. Walter Kasper, lid van de Congregatie voor de Geloofsleer, heeft daarop gezinspeeld. Hij zei dat hij het zelf anders zou hebben aangepakt, maar dat het hem niet was gelukt om zijn eigen suggesties in de verklaring te verwerken. De tekst was zeker niet bedoeld als een alomvattende verklaring over het katholieke verstaan van de oecumenische beweging en er was volstrekt geen sprake van dat de Catholica een 'monopolie op redding' ('monopoly on salvation') zou willen claimen. Was het probleem ontstaan doordat de taal van Vaticaanse documenten nu eenmaal compleet verschilt van de taal die in de media gebezigd wordt?[77] Ik vind het echt jammer dat de kritiek van protestantse zijde toen niet wat gereserveerder is geweest, juist ter wille van de ware oecumene. Het was kardinaal Cahal Brendan Daly, emeritus aartsbisschop van Armagh (Ierland), die vroeg om zelfkritiek en opriep tot gebed. Diep, contemplatief en vaak stil gebed, omdat we "nooit mogen twijfelen aan de kracht van gebed om eenheid".[78]

[76] *Dominus Iesus,* IV §16 and § 17.

[77] http://www.reformiert-online.net/aktuell/details.php?id=119&lg=eng Pope defends Dominus Jesus and rejects accusations of Vatican arrogance.

[78] https://www.ewtn.com/catholicism/library/dominus-iesus-and-ecumenical-dialogue-9967 "This conversion, this self-examination, calls for prayer, deep, contemplative and often silent prayer. We must never doubt the power of prayer for unity. Prayer indeed is the means by which Christ draws us into that union of ourselves with God which is our sharing in Christ's own union with his Father and is the condition for our union with one another in Christ."

2001-2013, Charta Oecumenica en MOE

De 1e Europese Oecumenische Assemblee werd in 1989 in Bazel (Zwitserland) gehouden. Ik had het voorrecht deel te nemen aan de 2e Europese Oecumenische Assemblee in Graz (Oostenrijk, 1997). Kardinaal Vlk zei in Graz dat de politieke (Wende) (1989) in Europa ook een uitdaging was voor de Europese kerken. Het communisme had vreselijke sporen nagelaten. Nu was het tijd om er als christenen aan bij te dragen dat heel Europa een warm en hartelijk huis werd.[79] In Graz werd ook een nieuw initiatief genomen, dat in 2001 tot de *Charta Oecumenica* zou leiden (een handvest voor groeiende samenwerking tussen de kerken in Europa). Het thema van Graz was: Verzoening, gave van God en bron van nieuw leven. De Conferentie van Europese Kerken (CEC) en de Raad van Europese Bisschoppenconferenties (CCEE: Concilium Conferentiarum Episcoporum Europae) riepen de kerken en de bisschoppenconferenties op om samen te gaan werken aan een oecumenisch handvest. Deze handschoen werd inderdaad opgepakt en uiteindelijk werd de *Charta Oecumenica* op 22 april 2001 in Straatsburg aangenomen en ondertekend door metropoliet Jérémie, voorzitter van de CEC, en kardinaal Vlk, voorzitter van de CCEE.

In zijn toespraak tijdens de 3e Europese Oecumenische Assemblee in Sibiu (4-9 september 2007) heeft Sam Kobia (van 2004-2009) secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken), de afspraken van de *Charta Oecumenica* opnieuw nadrukkelijk ter sprake gebracht. Zeer terecht, want dit handvest is een uniek document voor de Europese kerken en hun oecumenische geschiedenis. De *Charta* bevat veel richtlijnen voor het versterken van de samenwerking tussen die kerken. Het is het allereerste document dat ooit door de Europese kerken gezamenlijk is gepubliceerd. Het bevat meer dan 25 concrete beloften waaraan de kerken beloofden zich te zullen houden.[80] Ook hier zien we weer, dat gezamenlijk oecumenisch gebed de hartslag is van alle oecumenische samenwerking,

[79] Kardinal Vlk, 'Mauer in den Herzen überwinden', in: Österreichische Katholische Presseagentur - Evangelische Pressedienst für Österreich (ed.), *Kathpres, Gemeinsamer Sonderdienst Zweite Europäische Ökumenische Versammlung 1997 (Graz),* p. 8.

al kan het niet zonder concrete inzet en daadkracht.[81] En ook hier wordt weer verwezen naar het hogepriesterlijk gebed: 'opdat zij allen één zijn' (Joh. 17:21). Als kerken trouw willen zijn aan dit gebed (gebod) van Jezus, kunnen ze niet gewoon doorgaan zoals vroeger en blijven berusten in de huidige situatie. Ze moeten ernaar streven hun onderlinge verdeeldheid te overwinnen.

Het is een zegen dat kerken veel liederen en gebeden gemeenschappelijk hebben. Natuurlijk in de eerste plaats het *Onze Vader*.[82] Oecumenische diensten zijn een wijdverspreide praktijk geworden. De *Charta* zegt in §5: "Wij verbinden ons ertoe voor elkaar en voor de eenheid van de christenen te bidden; we willen elkaars liturgie en andere vormen van spiritualiteit leren kennen en ook leren waarderen; en we willen afstevenen op het uiteindelijke doel: eucharistische gemeenschap."[83] Hier zien we hoe de *Charta* niet schroomt dit pijnlijke teken van onze verdeeldheid (het gemis aan eucharistische gemeenschap) duidelijk te benoemen.[84] En iedereen weet dat dit probleem niet zomaar even op te lossen is.

80 "We commit ourselves to follow the apostolic exhortation of the Letter to the Ephesians and persevere in seeking a common understanding of Christ's message of salvation in the Gospel (1); in the power of the Holy Spirit, to work towards the visible unity of the Church of Jesus Christ in the one faith, expressed in the mutual recognition of baptism and in Eucharistic fellowship, as well as in common witness and service (2); We commit ourselves to counteract any form of nationalism which leads to the oppression of other peoples and national minorities and to engage ourselves for non-violent resolutions (3); to strengthen the position and equal rights of women in all areas of life, and to foster partnership in church and society between women and men (4); to oppose all forms of anti-Semitism and anti-Judaism in the church and in society; to seek and intensify dialogue with our Jewish sisters and brothers at all levels (5); to conduct ourselves towards Muslims with respect; to work together with Muslims on matters of common concern (6)".

81 Charta Oecumenica, 2002, p. 1.

82 https://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0078.pdf.

83 We commit ourselves to pray for one another and for Christian unity; to learn to know and appreciate the worship and other forms of spiritual life practised by other churches; to move towards the goal of eucharistic fellowship. https://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2015/07/ChartaOecumenica.pdf.

84 Kajsa Ahlstrand, 'The significance of the *Charta Oecumenica* today: Critical Comments from a Protestant Perspective', in: Tim Noble, Iwana Noble, Martien Brinkman, Jochen Hilberath (ed.), *Charting Churches in a Changing Europe. Charta Oecumenica and the Process of Ecumenical Encounter,* Amsterdam/New York 2006, pp. 9-15.

De *Charta* riep de Europese kerken ook op een oecumenische gebedsdag voor het behoud van de schepping in te voeren. Voor zover ik weet is dat niet gebeurd. Maar in 2015 heeft paus Franciscus wel zo'n Wereldgebedsdag voor de zorg om de schepping ingesteld en rooms-katholieken over de hele wereld aangemoedigd om te bidden voor onze wereld. Want deze wereld is het gemeenschappelijke huis, waarin we samen wonen. Zo heeft paus Franciscus deze gedachte, die de oecumenische patriarch Bartholomeus al eerder had uitgesproken, concreet aangepakt. Hetzelfde was trouwens ook al onder woorden gebracht door de onlangs overleden metropoliet John Zizioulas van Pergamon (1935-2023), die had gezegd, dat een gezamenlijke katholiek-orthodoxe gebedsdag voor het milieu een volgende stap zou betekenen in de toenadering tussen de twee kerken.[85] Wel een beetje jammer dus, dat de andere kerken niet meededen. Waren ze er bewust buiten gehouden? Dat nu ook weer niet, want kardinaal Kurt Koch kreeg opdracht contact te leggen met de Wereldraad van Kerken en andere oecumenische organisaties om ervoor te zorgen, dat alle christenen aan de Wereldgebedsdag zouden kunnen deelnemen. Koch is sinds 2010 president van de Pauselijk Raad ter Bevordering van de Eenheid van de Christenen. Deze Raad werd overigens na een reorganisatie van de curie op 19 maart 2022 opgeheven bij de invoering van de Apostolische Constitutie *Praedicate Evangelium*.[86] De taken en bevoegdheden van de raad werden toegewezen aan de nieuw ingestelde Dicasterie voor de Bevordering van de eenheid van de Christenen, waarvan Koch de eerste prefect werd.[87]

Terug naar de *Charta*. Van 27-30 november 2003 vond in het mooie plaatsje Leányfalu in Hongarije een conferentie over de *Charta* plaats. In een gezamenlijk communiqué, uitgegeven door CEC en CCEE, werd benadrukt dat de *Charta* in Oost-Europa anders werd ontvangen dan in West-Europese landen. "Het Oosten draagt vandaag de dag nog steeds de littekens van de autoritaire regimes uit het verleden. Maar dankzij hun kracht en hun artistieke spiritualiteit kunnen ze wel een bijdrage van onschatbare waarde le-

85 https://www.vatican.va/content/francesco/en/letters/2015/documents/papa-francesco_20150806_lettera-giornata-cura-creato.html.
86 https://www.vatican.va/content/francesco/en/apost_constitutions/documents/20220319-costituzione-ap-praedicate-evangelium.html.
87 Zo genoemd vanaf 5 juni 2022.

veren aan de vitaliteit van het christendom in onze geseculariseerde wereld."[88] Nu, ruim twintig jaar later, zouden we de *Charta* eens opnieuw moeten gaan stimuleren. Je kunt je afvragen wat de betekenis van de *Charta* in de afgelopen tijd is geweest en welke invloed de *Charta* heeft uitgeoefend. Op zichzelf genomen is de *Charta* weinig gezaghebbend. Alles hangt helemaal af van de vrijwillige inzet van de Europese kerken en de oecumenische organisaties zelf, op lokaal, regionaal en nationaal niveau. Nu heeft de CEC in 2017 een evaluatieproces naar de *Charta* gestart. Aikaterini Pekridou verzamelde namens de CEC de reacties van de kerken die de Charta ondertekenden. Het resultaat? Er kwamen mooie woorden in overvloed, maar kwamen ze daadwerkelijk overeen met de realiteit? De *Charta* had geen grote bekendheid verworven en was in het beste geval blijven hangen bij de kerkleiding. De *Charta* had de mensen aan de basis niet echt bereikt en zeker niet de jongeren onder hen. Misschien is de reactie van de Unie van Protestantse Kerken in Elzas/Lotharingen wel het meest veelzeggend. Men zei het te betreuren, dat de kerkleiding over het algemeen grote moeite had om de oecumenische verworvenheden en de geest van de *Charta Oecumenica* aan alle kerkleden duidelijk te maken. Dit laat vooral het kerkelijk onvermogen zien om zich een 'pedagogie van de oecumene' eigen te maken. Hoe vaak eindigen de vaak symbolische gebaren van de kerkleiding niet in oecumenische onverschilligheid of verlegenheid?[89]

Naar aanleiding van de 20e verjaardag van de *Charta* in 2021 hebben kardinaal Angelo Bagnasco, president van de CCEE, en ds. Christian Krieger, voorzitter van de CEC, een gezamenlijke verklaring afgegeven, die ik nogal vaag vond.[90] Er werden wel weer mooie woorden gesproken met dank aan God voor alles wat de oecumenische beweging op wereldwijd en op lokaal niveau had bewerkstelligd, maar het is nog maar de vraag of we sindsdien enige vooruitgang hebben geboekt. Laten we bidden dat dit belangrijke en waardevolle document, waarin de Europese kerken zich hebben verbonden aan de oecu-

[88] https://fsspx.news/en/news-events/news/hungary-european-churches-assess-diffusion-ecumenical-charter-20810 "But the strength of their spiritual vigour and their artistic and liturgical magnitude enable them to make an invaluable contribution to the vitality of Christianity, in our secularized world."

[89] https://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2019/02/The-local-impact-of-Charta-%C5%92cumenica_GA-1.pdf,p. 4.

[90] https://www.ccee.eu/wp-content/uploads/sites/2/2021/04/Joint-Statement-CO-EN.pdf

mene, niet in het vergeetboek raakt, maar opnieuw onder de aandacht wordt gebracht, in gehoorzaamheid aan Gods gebod.

Nu wil ik nog iets zeggen over de ambtskwestie, die mij al zo lang bezighoudt. Voor mij persoonlijk waren de jaren 2009-2012 een zeer interessante periode. Ik was in die tijd lid van de dogmatische studiegroep van de CPCE (Communion of Protestant Churches in Europe) die zich boog over ambt, ordinatie en episkope (*Ministry, Ordination, Episkope,* afgekort: MOE).[91] We bediscussieerden de protestantse visie op ambt, ordinatie en episkope en zetten die op papier. De resultaten van onze studie werden aanvaard door de Assemblee van Florence (20-25 september 2012) en die van Basel (2018). In 2021 is een 2e druk van MOE verschenen.[92] Ook dit soort werk is van vitaal oecumenisch belang voor de kerken. Het heeft ongetwijfeld zijn weerslag gehad op de Protestantse Kerk in Nederland, waar op dit moment een ontwikkeling gaande is om de roeping tot het geordineerde ambt na jarenlange verwaarlozing weer te gaan bevorderen en onderbouwen. Sterker nog, de PKN heeft onlangs de term 'ordinatie' geïntroduceerd, wat tot voor kort in onze kerk ongebruikelijk was,[93] hoewel Calvijn de term al in zijn *Institutie* gebruikte[94] en ook de Lutheranen deze term regelmatig bezigen. In februari 2023 verscheen een uitgave van het blad *Protestant* (vakblad voor werkers in de PKN), dat geheel aan het thema 'roeping' is gewijd. Op het voorblad staat de tekst: "Roeping: niet alleen een vraag, ook een belofte." Ik ben daar blij mee.

91 Redactieleden (2009-2011): Martin Friedrich, CPCE (secretaris), Margriet Gosker (Protestantse kerk in Nederland), Paul Henke (CPCE), Martin Hirzel (Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund), Ulrich Körtner (Evangelische Kirche A. u. H.B. in Oostenrijk), Sven Oppegaard (Den Norske Kirke), Harvey Richardson (Methodist Church in Britain (voorzitter). We ontmoetten elkaar 13-15 maart 2009 in Berlin-Spandau, 17-21 september 2009 in Berlin en in 2010 in Wenen.

92 Mario Fischer, Martin Friedrich (ed.), *Leuenberg Texts 13: Amt, Ordination, Episkope und Theologische Ausbildung. Ministry, ordination, episkopé and theological education.* Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2021[2].

93 Margriet Gosker, 'Ambt in verandering. Geroepen en gezonden in theologisch en oecumenisch perspectief', in: Kerk en Theologie, 73 (2022) 1, pp. 8-23. *Geroepen en gezonden. Ambt en diversiteit in de Protestantse Kerk in Nederland.* Rapport van de werkgroep ambt, 21 december 2020.

94 Johannes Calvijn, *Institutie,* boek 4, hoofdstuk III, §16. Het ordineren komt bij Calvijn voor in verband met de handoplegging, die ook bij ouderlingen en diakenen plaats kon vinden. Wie geordineerd wordt is niet meer eigen meester, maar aan God en de kerk tot dienstbaarheid toegewezen.

2013-2020, oecumenisch herdenken van 500 jaar Reformatie

In 2015 zijn veel kerken begonnen met de voorbereidingen voor het Reformatiejaar 2016-2017.[95] Zou het mogelijk zijn en was er bereidheid om de Reformatie in oecumenisch perspectief te herijken? Zouden we als protestanten en rooms-katholieken dit jubileum in gezamenlijkheid kunnen vieren? Ja, dat konden we en dat hebben we gedaan, al waren er natuurlijk ook tegenstemmen. In Nederland mocht ik het Reformatiejaar voor de Protestantse Kerk in Nederland organiseren en ik werkte daarbij nauw samen met Karla Boersma, die de organisatie van het Reformatiejaar voor Refo500 op zich had genomen.[96] We zijn erin geslaagd om het Reformatiejaar (ook wel 'Lutherjaar' genoemd, maar meestal niet door calvinisten) op een beslist oecumenische manier te organiseren, omdat we ervan overtuigd waren dat dit onze oecumenische taak was.

Natuurlijk waren we ons ook bewust van sommige duistere aspecten van de Reformatie en de Contrareformatie. Dus de vraag rees: vieren of herdenken? In mijn ogen kon er nauwelijks sprake zijn van feestelijke vieringen.[97] Het leek zelfs ongepast. In het besef dat protestanten en rooms-katholieken de afgelopen vijfhonderd jaar hun eigen wegen zijn gegaan, moesten we onze fouten betreuren en schuld belijden. Daarom kon vijfhonderd jaar Reformatie ook niet onbeschroomd feestelijk gevierd worden[98] Alle kerkscheuringen bleken precies het tegenovergestelde te hebben opgeleverd van wat de Reformatie had bedoeld te zijn: een echte reformatie van de hele kerk. Het is duidelijk dat Luther en de

[95] Margriet Gosker, 'Erős vár a mi Istenünk. 500 Years of Protestantism in the Netherlands in Ecumenical Perspective', in: *Sárospataki Füzetek,* 21 (2017) 2, pp. 29-44.

[96] Refo500 is een project van een Nederlandse stichting , waaraan veel partners uit binnen- en buitenland meedoen. REFORC https://reforc.com/about/our-mission/ REFORC ziet in de vroegmoderne periode (ca. 1400-ca. 1700) een essentiële overgangsperiode, die voor de Europese en mondiale geschiedenis een blijvende relevantie heeft.

[97] M. Gosker, '500 Jahre Protestantismus in den Niederlanden', in: Hans-Georg Link and Dorothea Sattler (ed.), *Zeit der Versöhnung,* Vanden hoeck & Ruprecht, Göttingen, 2017, pp. 88-93, 91. F. Trento, '500 Jahre Reformation sind kein Grund zum Feiern.' https://www.kath.ch/newsd/500-jahre-reformation-sind-kein-grund-zum-feiern/ (9th Augustus, 2017)

[98] G. Bausenhart, 'Feiern oder begehen? Eine katholische Perspektive auf 1517/2017, in: *Ökumenische Rundschau,* 61 (2012) 1, pp. 6-22. V. Leppin, '2017 ein Jubiläum', in: Ökumenische Rundschau, 61 (2012) 1, pp. 23-35, 23.

andere grote hervormers de kerk niet wilden scheuren. Ze wilden gewoon vernieuwing, verfrissing. Ze wilden de kerk 'resetten', zoals we vandaag zouden zeggen. Luther wilde de kerk 'katholieker' maken.[99]

Ik ben dankbaar dat we voor het eerst in de geschiedenis het eeuwfeest van de Reformatie oecumenisch konden herdenken. Zeer behulpzaam daarbij was het wijdverspreide document *Van conflict naar gemeenschap*. Het was bestemd voor de gemeenschappelijke luthers-katholieke herdenking van de Reformatie in 2017, maar het document verscheen al in 2013.[100] Het stelt: wat in het verleden is gebeurd, kan niet meer worden veranderd, maar wat we ons van het verleden herinneren en hoe het wordt herinnerd, dat kan na verloop van tijd inderdaad veranderen. Herinnering maakt het verleden tot heden. Terwijl het verleden zelf onveranderlijk is, is de aanwezigheid van het verleden in het heden veranderlijk.[101] En zo is het. We kunnen nu geen andere geschiedenis gaan vertellen, maar we kunnen diezelfde geschiedenis wel anders vertellen. En dat is precies wat we moeten doen. Het Reformatiejubileum 2017 was anders dan bij de voorgaande Reformatie-eeuwfeesten een echt oecumenisch gebeuren

Het is ook vermeldenswaard dat paus Franciscus in 2018 tijdens de zeventigste verjaardag van de Wereldraad van Kerken in Genève zijn waardering uitsprak voor het werk van de Wereldraad en bij die gelegenheid het begrip 'vergeving' naar voren bracht. "In de Bijbel betekent zeventig jaar een aanzienlijke tijdspanne, en dat is een teken van Gods zegen. Maar zeventig is ook het getal dat ons herinnert aan twee belangrijke passages in het evangelie. In Mt.18:22 gebiedt de Heer ons om elkaar niet slechts zeven keer te ver-

[99] J. Vercammen, toenmalig Aartsbisschop van de Oud-Katholiek Kerk in Nederland tijdens een Summer School van de Protestantse Theologische Universiteit, die plaats vond in het Dominicaans Klooster in Huissen, 11 juli 2017.

[100] *Common Prayer. From Conflict to Communion: Lutheran - Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017*. Text by the Liturgical Task Force of the Lutheran Roman Catholic Commission on Unity.

[101] *From Conflict to Communion. Lutheran Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017. Report of the Lutheran Roman Catholic Commission on Unity,* Leipzig, 2013, II, §16. "What happened in the past cannot be changed, but what is remembered of the past and how it is remembered can, with the passage of time, indeed change. Remembrance makes the past present. While the past itself is unalterable, the presence of the past in the present is alterable".

geven, maar 'zeventig keer zeven keer'. Dat betekent niet dat er een limiet aan vergeving gesteld wordt. Integendeel, het opent wijde horizonten van onuitputtelijke vergeving.[102] Na eeuwen van conflicten stelt deze naastenliefde ons nu in staat om samen te komen als broeders en zusters, in vrede en vol dankbaarheid jegens God onze Vader.[103]

2020-2022, de 11e Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Karlsruhe

Op 4 december 2020 verscheen een nieuw document van de Pauselijke Raad ter bevordering van de eenheid van de christenen met oecumenische richtlijnen, getiteld: *De bisschop en de eenheid van de christenen: een oecumenisch vademecum*.[104] Het is gebaseerd op *Unitatis Redintegratio,* het *Oecumenisch Directorium* en *Ut unum sint*. De paragrafen 6-19 gaan over het belang van het gebed om eenheid met andere christenen, en het gebed voor de noden van de wereld. In dit document staat het bisschopsambt centraal. Waarom? Omdat in de visie van het Vaticaan het bisschopsambt gezien wordt als een dienst (centrum) van eenheid binnen het eigen bisdom en ook binnen de lokale en de universele kerk.[105] Ik vraag me alleen wel af of hier niet het gevaar loert van een opruk-kend klerikalisme in de oecumenische beweging? Zijn we in de afgelopen jaren niet veel belangrijke bijdragen van leken kwijtgeraakt? Om nog maar niet te spreken van de inzet van talloze enthousiaste gelovigen, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw zo belangrijk was? Laten we ons eens afvragen wat we daaraan kunnen doen?

Ik had het voorrecht deel te mogen nemen aan de 11e Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Karlsruhe (31 augustus-8 september 2022). De dagelijkse vieringen waren goed voorbereid, vroom en spiritueel. De vieringen hadden elke dag een eigen thema,

[102] "That number, of course, does not serve as a limit, but opens up a vast horizon; it does not quantify justice, but serves as the measure of a charity capable of infinite forgiveness".

[103] https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2018/june/documents/papa-francesco_20180621_pellegrinaggio-ginevra.html. Met dank aan Marcel Sarot.

[104] https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/12/04/201205a.html

[105] In 1993verscheen: oecumenische richtlijnen voor pastoraal werk: *The ecumenical Dimension in the Formation of those engaged in Pastoral Work*. http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/documenti/en.html

dat weer ontleend was aan het hoofdthema van de Assemblee: 'De liefde van Christus drijft ons'. De slotviering was zeer indrukwekkend en vol geestkracht. Dit raakte de harten van de ongeveer 4000 deelnemers, onder wie veel jonge mensen. We hadden elke dag ochtend- middag- en avondgebeden en Bijbelstudies. De ochtendgebeden bestonden uit een caleidoscoop van bijdragen uit verschillende kerktradities, de middaggebeden en avondgebeden werden telkens door één specifieke kerktraditie voorbereid. We hebben gebeden dat de liefde van Christus ons ertoe zou aanzetten om goed voor de schepping te zorgen en elkaar met liefde te omringen. We hebben gebeden dat we ons geloof, onze gaven, en onze compassie met elkaar zouden delen en dat God ons zou helpen om trouwe getuigen te zijn. Wat zou de wereld daarvan kunnen veranderen. We waren een echte 'gebedsgemeenschap.[106]

De Assemblee werd echter toch wel overschaduwd door de aanwezigheid van rampen en conflicten: de Covid19-crisis, economisch onrecht, honger, armoede en oorlog. En dat niet alleen wereldwijd, maar ook vlakbij, in Midden-Europa. Ik hoopte dat er een dagelijks gebed voor Oekraïne zou zijn.[107] Dat heb ik gemist. Er waren genoeg gebeden en klaagzangen vol verdriet, waarin veel onrecht werd veroordeeld, maar waar het precies voor was, was allemaal niet duidelijk. Een van de redenen kan zijn geweest dat alles natuurlijk al lang van tevoren was voorbereid en geprint. Dat bevordert de spontaniteit nu eenmaal niet. Maar was er wellicht nog een andere reden? Wilde men verontwaardiging voorkomen? Door specifieke namen of regio's te noemen, kunnen anderen zich immers al gauw buitengesloten voelen. De Assemblee richtte haar pijlen niet speciaal op de Russisch-orthodoxe kerk, maar drong er wel bij alle kerken in Rusland en Oekraïne op aan zich duidelijk uit te spreken tegen de Russische aanvalsoorlog. Ik vraag me af wat Desmond Tutu - als hij nog geleefd had - tijdens de Assemblee gezegd zou hebben. Zou hij een schorsing van de Russisch-Orthodoxe Kerk hebben bepleit of gesteund?[108]

[106] "Die 11. Vollversammlung wird eine 'betende Vollversammlung sein'". WCC Publications, *Textbuch Ökumenischer Rat der Kirchen, 11. Vollversammlung, Karlsruhe, Deutschland 2022,* p. 13.

[107] *Oasis of peace. Spiritual Life Resources. Oase des Friedens: Gottesdienstbuch. Oasis de paix: Resources pour la vie spirituelle, Oasis de Paz: Recursos para la vida spiritual,* WCC Publications, Geneva 2022. Preface, p. IX.

[108] Eddy van der Borght, Jacob Meiring, 'Geen genoegen nemen met een 'gemakkelijke' verzoening. Wat zou Desmond Tutu gezegd hebben in Karlsruhe?', in: *Tussen Ruimte* (2022) 3, pp. 29-34.

Tijdens een evaluatiebijeenkomst van de Nederlandse delegatie in Karlsruhe werd ons gevraagd wat iedereen het meest memorabel vond. Wat was de kostbaarste herinnering om vanuit Karlruhe mee naar Nederland te nemen? De antwoorden waren unaniem. De ontmoetingen met mensen van over de hele wereld en vooral de dagelijkse vieringen hadden op ons allemaal de meeste indruk gemaakt. Tijdens een sessie in Nederland (Utrecht, 15 oktober 2022) werd ook duidelijk dat de Nederlandse delegatie nog geen strategische plannen voor de toekomst heeft ontwikkeld. Hopelijk gaan we daar wel mee aan de slag.[109] Ik heb daar in Utrecht gezegd dat we moeten blijven werken met de oecumenische richtlijnen van de *Charta Oecumenica,* omdat deze *Charta* zich richt op onze eigen specifieke Europese situatie. Het lijkt soms of we in Nederlanden te veel in segmenten denken, zonder een breder oecumenisch perspectief. Het gaat dan meer om 'onderweg zijn' dan om het bereiken van een doel: zoals een Nederlands oecumenisch document ook heeft gesteld: 'Het doel is de weg'.[110]

In zijn toespraak (2 september 2022) tot de Assemblee wist kardinaal Koch te melden, dat verschillende dicasterieën (afdelingen) van de Romeinse curie en andere katholieke organisaties met de Wereldraad van Kerken samenwerken en hij noemde speciaal de gezamenlijke voorbereiding van de teksten voor de week van gebed om de eenheid van de christenen.[112] Jammer genoeg heb ik in Karlsruhe nauwelijks nieuwe oecumenische ontwikkelingen gezien of gehoord. Eerlijk gezegd lijkt het erop, dat we in de tijden van Lima, Vancouver, Canberra en Santiago al verder waren dan nu. Ik denk dat het de hoogste tijd is om veel meer jonge mensen in West-Europa te winnen voor de oecumene en ook veel meer gewone gelovigen, zodat het niet allemaal van theologen afhangt. En er zou veel gewonnen zijn als er meer aandacht kwam voor de sacramentele dimensie van de kerk.

[109] Wim Houtman, 'De les van Karlsruhe; Meer vieren, minder vergaderen', in: *Nederlands Dagblad* 15 oktober 2022, p. 14.
[110] https://www.raadvankerken.nl/files/2020/01/Het-doel-is-de-weg-2008.pdf.
[111] https://www.raadvankerken.nl/files/2020/01/Het-doel-is-de-weg-2008.pdf.
[112] Address of Cardinal Kurt Koch, Dicastery for Promoting Christian Unity, at the 11th Assembly of the World Council of Churches in Karlsruhe (Germany), 2022.

Conclusie

Alles overziende concludeer ik dat er de afgelopen decennia enorm veel oecumenisch werk en theologische arbeid is verricht. Sinds het Tweede Vaticaans Concilie begon een nieuwe periode, waarbij ik zelf meer dan veertig jaar actief betrokken mocht zijn. Was het een reis door de woestijn? Veel van mijn collega's in alle kerken dachten - en denken nog steeds - dat mijn oecumenisch engagement slechts een soort persoonlijke hobby is. BEM is bijna vergeten en de *Lima-liturgie* wordt niet meer gebruikt. Maar het gebed om eenheid staat nog altijd centraal in de oecumenische beweging, zoals Ut unum sint bevestigt. In 2020 werd het *Oecumenisch Directorium* opnieuw onder de aandacht gebracht. De *Gemeenschappelijke Verklaring over de rechtvaardigingsleer* werd opnieuw bevestigd in het *Notre Dame Consultation Statement* (29 maart 2019) en daarmee werd ook benadrukt dat de boodschap van Gods genade in onze tijd dringend nodig is.[113]

Het stof dat na de publicatie van *Dominus Iesus* is opgewaaid, is inmiddels weer neergedaald. De *Charta Oecumenica* werd met groot enthousiasme ontvangen, maar het is niet echt duidelijk hoe dit nu precies verder uitpakt. Ik denk dat het nu - na Bazel, Graz en Sibiu - en 25 jaar verder tijd is voor een vierde Europese Oecumenische Assemblee, waar de *Charta Oecumenica* nieuw leven kan worden ingeblazen.

Mijn werk voor MOE (Ministry, Ordinaton en Episkope)), dat ik deed voor de Leuenberg (GEKE, CPCE), was wel heel vruchtbaar, althans voor de Protestantse Kerk in Nederland. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of dit ook voor andere kerken geldt. Het Reformatiejaar heeft protestanten en rooms-katholieken wel dichter bij elkaar gebracht, maar heeft het nieuwe oecumenische initiatieven opgeleverd? Na al die jaren ben ik me ervan bewust dat ik tot een groep oude oecumenische 'hazen' behoor, en lang-

[113] "We re-affirm the basic truths of the doctrine of justification which are expressed in JDDJ, emphasising that the message of God's grace is powerful and urgently needed in our time. We commit ourselves to communicate this message to people of our time in meaningful and relevant ways through our common witness and service." https://www.anglicancommunion.org/media/460306/ecumenism_joint-declaration_2019_en.pdf

zamerhand weet ik wel zo'n beetje hoe de 'hazen' lopen! Maar gelukkig begint elke nieuwe generatie haar eigen oecumenische pelgrimstocht. Elke nieuwe generatie heeft haar eigen manier van denken, doen en bidden. Zullen ze onze oecumenische pelgrimstocht voortzetten op de manier waarop we begonnen zijn? Zal de nieuwe generatie onder leiding van de Heilige Geest nieuwe wegen vinden? Ik ben een vriend van allen die de Heer dienen, inclusief alle komende generaties. Ik hoop en bid dat alle vrienden en volgelingen van Jezus Christus, onze Heer, zullen blijven bijdragen aan de visie van zichtbare eenheid.